دوفصلنامه علمی مطالعات تطبیقی هنر
سال نهم، شماره هفدهم، بهار و تابستان ۱۳۹۸

دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۱۰/۲۸
پذیرش مقاله: ۱۳۹۷/۰۴/۱۷

مطالعه تطبیقی کتیبه‌های کاشی‌کاری نگاره‌های شاهنامه بایسنقری با بناهای قلمرو شرقی تیموریان*

مریم صالحی‌کیا** میترا شاطری*** عباسعلی احمدی****

چکیده

دوره تیموری، یکی از درخشان‌ترین ادوار ایران‌زمین در هنرهای مختلف هم‌چون معماری و نگارگری است و شاهنامه بایسنقری به‌عنوان شاهکار مکتب نگارگری هرات که به‌تاریخ ۸۳۳ هجری قمری در کتابخانه سلطنتی شاهزاده تیموری؛ بایسنقر میرزا تهیه شده، از باشکوه‌ترین آثار به‌جا مانده از این سبک نگارگری است. در ۶ نگاره از ۲۲ نگاره این نسخه، بناهای سلطنتی با کارکرد قلعه و کاخ تصویر شده‌اند که در نگاه نخست، تزئینات کاشی‌کاری لاجوردی‌رنگ، نمای بناهای تیموری را در ذهن بینندگان تداعی می‌کند. ترسیم نقش‌مایه‌های گیاهی، هندسی و کتیبه‌ای این بناها با دقت صورت گرفته است. بناهای ۵ نگاره، کتیبه‌های کوفی و ثلث دارند. این مقاله در صدد پاسخ‌گویی به این پرسش است که کتیبه‌های بناهای نگاره‌های شاهنامه بایسنقری چه ویژگی‌هایی دارند و تا چه حد بر کتیبه‌های بناهای تیموری هم‌زمان منطبق هستند؟ اهداف اصلی پژوهش عبارتند از:

مقایسه و تطبیق کتیبه‌های ابنیه نگاره‌های شاهنامه بایسنقری با کتیبه‌های بناهای قلمرو شرقی تیموریان در محدوده زمانی آغاز تشکیل این سلسله در سال ۷۷۱ هجری قمری تا سال ساخت این نسخه، از لحاظ نوع خط، رنگ، تزئینات و محل قرارگیری.

بررسی اهمیت نگاره‌های این نسخه در مطالعات معماری تیموری با استناد به کتیبه‌نگاری آنها.

اطلاعات به‌شیوه کتابخانه‌ای، گردآوری و با روش توصیفی- تطبیقی و تحلیلی ارائه شده‌اند. نتایج پژوهش نشان می‌دهند که اغلب ویژگی‌های کتیبه‌های نگاره‌های شاهنامه بایسنقری با کتیبه‌های بناهای قلمرو شرقی تیموریان منطبق هستند. با استناد به متن کتیبه‌های ثلث نگاره‌های دیدار زال و رودابه و دیدار گلنار و اردشیر، بناهای تصویرشده در نگاره‌ها، از بناهای بایسنقر میرزا الهام گرفته شده‌اند. از آنجایی که بسیاری از بناهای متعلق به این شاهزاده و دیگر فرمانروایان تیموری در آسیای میانه در گذر زمان نابوده شده‌اند، این نگاره‌ها می‌توانند به‌عنوان منبعی قابل‌استناد، در بازسازی ویژگی‌های معماری و تزئیناتی آنها مورد توجه قرار گیرند.

کلیدواژه‌ها: نگاره‌های شاهنامه بایسنقری، قلمرو شرقی تیموریان، کاشی‌کاری، کتیبه کوفی، کتیبه ثلث

---

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد مریم صالحی کیا با عنوان «بررسی نقش‌مایه‌های کاشی در نگاره‌های شاهنامه بایسنقری و تطبیق آن با کاشی‌کاری بناهای قلمرو شرقی تیموریان» به‌راهنمایی دکتر میترا شاطری در دانشگاه شهرکرد می‌باشد.

** کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد.
*** استادیار، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد (نویسنده مسئول). Shateri.mitra@lit.sku.ac.ir
**** استادیار، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهرکرد.

مقدمه

دوره تیموری، یکی از درخشان‌ترین ادوار فرهنگ و هنر ایران‌زمین است. پشتیبانی همه‌جانبه پادشاهان و شاهزادگان هنردوست، تلاش آنها جهت به‌خدمت‌گیری برجسته‌ترین و نامدارترین هنرمندان و تأسیس کتابخانه‌های سلطنتی در دربارها، مسیر پیشرفت و شکوفایی نگارگری را هموار ساخت و در این بستر مناسب، آثار ارزنده‌ای خلق شدند. شاهنامه بایسنقری، یکی از شاخص‌ترین نسخ مصور دوره تیموری بوده که با پشتیبانی بایسنقر میرزا؛ شاهزاده هنرمند و هنردوست تیموری، در سال ۸۳۳ هجری قمری تهیه شده است و امروزه در کتابخانه کاخ گلستان تهران نگهداری می‌شود. از میان ۲۲ نگاره این نسخه، در ۶ نگاره به فراخور موضوع، بناهای سلطنتی و تشریفاتی با کارکرد کاخ و دژ ترسیم شده‌اند و سطوح گسترده‌ای از آنها با کاشی‌های لاجوردی‌رنگ پوشیده شده‌اند. ترسیم نقوش گیاهی، هندسی و کتیبه‌ای کاشی‌کاری‌ها با دقت و ظرافت بسیار صورت گرفته است؛ به‌گونه‌ای که در نگاه نخست، سیمای بناهای معظم و مجلل تیموری را که به‌صورت گسترده با تزئینات کاشی‌کاری به‌ویژه کاشی معرق لاجوردی‌رنگ پوشیده شده‌اند، به خاطر می‌آورد. بناهای ۵ نگاره، کتیبه‌های کوفی و ثلث دارند. در این پژوهش، کتیبه‌نگاری این بناها مورد بررسی قرار می‌گیرد و با کتیبه‌های بناهای تیموری مقایسه می‌شود. این مقاله در صدد پاسخ‌گویی به این پرسش‌ها است که کتیبه‌های بناهای نگاره‌های شاهنامه بایسنقری چه ویژگی‌هایی دارند و تا چه حد بر کتیبه‌های بناهای تیموری هم‌زمان منطبق هستند؟ و میان کتیبه‌نگاری نگاره‌ها و بناها چه وجوه اشتراک و افتراقی وجود دارد؟ اهداف اصلی پژوهش، مقایسه و تطبیق کتیبه‌های ابنیه نگاره‌های شاهنامه بایسنقری با کتیبه‌های بناهای قلمرو شرقی تیموریان (شهرهای سمرقند، هرات، یسی، سبز و مشهد) در محدوده زمانی آغاز تشکیل این سلسله در سال ۷۷۱ هجری قمری تا سال ساخت این نسخه، از لحاظ نوع خط، رنگ، تزئینات و محل قرارگیری و بررسی اهمیت نگاره‌های این نسخه در مطالعات معماری تیموری با استناد به کتیبه‌نگاری آنها است.

در مطالعات معماری بناهای سلطنتی دوره تیموری، با کمبود منابع و آثار مواجه هستیم. اغلب بناهای سلطنتی پرابهت و مجلل این دوره در گذر زمان نابود شده‌اند و از آنها جز نام و توصیفات اندک و اغلب مبهمی که بعضی از مورخان و جهانگردان در آثار خود ذکر کرده‌اند، اطلاعاتی در دسترس نیست. پژوهش حاضر با بررسی کتیبه‌های بناها و اثبات تأثیرپذیری نگارگران از بناهای هم‌زمان، اهمیت نگاره‌های شاهنامه بایسنقری را در شناخت و بازسازی ساختار و تزئینات بناهای سلطنتی تیموری و ضرورت توجه به این نگاره‌ها را در پژوهش‌های معماری این دوره آشکار می‌سازد. اطلاعات به‌شیوه کتابخانه‌ای، گردآوری و با روش توصیفی- تطبیقی و تحلیلی ارائه شده‌اند. در پژوهش حاضر، نخست پیرامون کاشی‌های رایج در دوره تیموری و نسخه شاهنامه بایسنقری، توضیحات اجمالی ارائه می‌شوند، سپس کتیبه‌های کوفی و ثلث به‌تفکیک مورد بررسی قرار گرفته و توصیف می‌شوند. به‌منظور ایجاد نظم و انسجام در ارائه مطالب، اطلاعات مربوط به نوع خط، تزئینات، رنگ و محل قرارگیری کتیبه‌های نگاره‌ها و بناهای قلمرو شرقی تیموریان، در جداول ارائه شده‌اند. در گام بعد، با بررسی اطلاعات مندرج در جداول، کتیبه‌های نگاره‌ها و بناها به‌لحاظ ویژگی‌های مورد پرسش، با یکدیگر مقایسه و در انتها نتیجه‌گیری انجام می‌شود.

پیشینه پژوهش

بررسی معماری ایران اسلامی از طریق نگاره‌ها، پیشینه چندانی ندارد و پژوهش‌های علمی انجام‌شده در این زمینه، اندک هستند. سلطان‌زاده (۱۳۸۳) در مقاله "باغ‌های ایرانی به‌روایت مینیاتور" کوشید با بررسی نگاره‌های چند نسخه شاخص دوره صفویه (شاهنامه فردوسی، دیوان میر علیشیر نوایی، دیوان حافظ، خمسه نظامی و هفت اورنگ جامی)، به معماری و تزئینات باغ‌های ایرانی دست یابد. این پژوهش به این نتیجه منتهی شد که نگارگران در ترسیم بناها حتی مواردی که در نگاره داستانی متعلق به پیش از ظهور اسلام روایت می‌شوند، از بناهای عصر خود الهام گرفته‌اند و فضاهای ترسیم‌شده در نگاره‌های بررسی‌شده، معماری باغ‌های صفوی را منعکس می‌کنند. سلطان‌زاده در کتاب "فضاهای معماری و شهری در نگارگری ایرانی" (۱۳۸۷)، با پژوهش بر روی شماری از نگاره‌ها، خصوصیات فضاهای معماری و شهری ایران هم‌چون مسجد، مکتب‌خانه، بازار و حمام را بررسی کرد. این کتاب، پژوهشی مقدماتی بوده و در آن ویژگی‌های معماری نگاره‌ها به‌صورت کلی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. فروتن (۱۳۸۴) در مقاله‌ای با عنوان "درک نگارگران ایرانی از ساختار فضای معماری ایران" با توجه به نگاره‌ها، ویژگی‌های ساختار معماری ایران از دوره ایلخانی تا اوایل صفویه را بررسی کرد و به این نتیجه رسید که کامل بودن جز و ناقص بودن کل، گرایش به ساختار هندسی قائم، درک فضاها در زمان‌ها و جهات مختلف و در ترکیب با هم، از مهم‌ترین ویژگی‌های ساختار فضای معماری در نگاره‌های قرون ۱۰- ۷ هجری قمری بوده‌اند. فروتن نیز در مقاله "زبان معمارانه نگاره‌های

ایرانی" (۱۳۸۹) با مقایسه نگاره‌ها و بناها، میزان اعتبار نگاره‌ها را به‌عنوان اسناد تاریخی در زمینه بررسی معماری ایران در دوره اسلامی، مورد ارزیابی قرار داد و ویژگی‌های نگاره‌های ایران اسلامی را در بیان معماری بررسی کرد. این پژوهش به این نتیجه منتهی شد که با استفاده از نگاره‌ها و با اتکا به مدارک و شواهد زمینه‌ای دیگر، می‌توان به بازخوانی شهرها و بناهای ایران و بازشناسی عناصر معماری بناهایی مانند کتابخانه، رصدخانه و بیمارستان که نمونه‌های آن در دست نیست و یا بسیار اندک است، پرداخت. حیدرخانی (۱۳۹۴) در مقاله "نقاشی ایرانی در مقام منبع تاریخ معماری ایران"، به بررسی ظرفیت نقاشی ایرانی به‌عنوان منبع مطالعه تاریخ معماری ایران و نقش مهم آن در آگاهی از ابزارها و مصالح، شیوه کار معماران و مراحل ساخت بنا پرداخت و به این نتیجه رسید که نگاره‌ها، ما را از فرهنگ بصری گذشتگانمان آگاه می‌سازند و به‌کارگیری آنها به‌عنوان مدرک تحقیق، آگاهی ما را از میراث معماری ارتقا می‌بخشد. در پژوهش‌های مذکور، عمدتاً معماری بناها مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته و به تزئینات آنها چندان پرداخته نشده است. از معدود پژوهش‌هایی که در بررسی نگاره‌ها، تزئینات وابسته به معماری را مورد توجه قرار داده‌اند، مقاله شایسته‌فر و سدره‌نشین (۱۳۹۲) با عنوان "تطبیق نقوش تزئینی معماری دوره تیموری در آثار کمال‌الدین بهزاد با تأکید بر نگاره گدایی بر در مسجد" است که در آن، نگارندگان به مقایسه و تطبیق ساختار، رنگ و محل قرارگیری نقوش تزئینی گیاهی، هندسی و کتیبه‌ای بنای تصویرشده در نگاره مذکور با تزئینات بناهای هم‌زمان آن پرداخته‌اند و به این نتیجه دست یافته‌اند که تزئینات این نگاره بر بناهای هم‌زمان آن منطبق هستند و می‌توان از نقوش مذکور به‌عنوان تزئینات اصیل و مستند جهت نقش‌آفرینی در معماری امروز بهره گرفت.

مقاله حاضر می‌کوشد از پژوهش‌های متداول بر روی نگاره‌ها که از توصیف صرف فراتر نمی‌روند فاصله بگیرد و با دیدگاهی جدید، ضمن مقایسه کتیبه‌های تصویرشده در نگاره‌ها با بناهای تیموری و آشکار ساختن تأثیرگذاری هنرهای مختلف به‌ویژه معماری، کاشی‌کاری و خوش‌نویسی بر نگارگری، بر این مسأله تأکید کند که پژوهشگران در بررسی هنر و معماری تیموری با اتکا بر نگاره‌ها، می‌توانند بر کمبود یا فقدان منابع فائق آیند. نگاره‌های این نسخه، افزون بر ارزش هنری، در شناسایی ساختار و تزئینات بناهای تیموری که در گذر زمان نابود شده‌اند، به‌عنوان منبع، شایسته توجه هستند.

روش پژوهش

اطلاعات به‌شیوه کتابخانه‌ای گردآوری شده و روش پژوهش، توصیفی- تطبیقی و تحلیلی است. نخست، اطلاعات مربوط به کاشی‌های رایج در معماری تیموری و ویژگی‌های اصلی نسخه، به‌شیوه کتابخانه‌ای و با مطالعه متون و مقالات موثق به‌دست آمده‌اند. در گام بعد، تصاویر نگاره‌ها از نسخه شاهنامه بایسنقری و کتیبه‌های بناهای تیموری از سایت معتبر باستان‌شناسی گردآوری شده و مورد بررسی قرار گرفته‌اند. سپس، اطلاعات مربوط به نوع خط، تزئینات، رنگ و محل قرارگیری کتیبه‌های کوفی و ثلث با بررسی تصاویر نگاره‌ها و بناها فراهم و به‌صورت تفکیک‌شده در جداول درج شده‌اند. با توجه به سؤالات و اهداف پژوهش، کتیبه‌های نگاره‌ها و بناها با شیوه تطبیقی مورد مقایسه قرار گرفته و در پایان، نتیجه‌گیری انجام شده است.

کاشی‌کاری در دوره تیموری

کاشی‌کاری در ایران از سده‌های میانه اسلامی تا کنون، در تزئین بناها به‌ویژه بناهای مذهبی، جایگاه و اهمیت بسیار داشته است. ایرانیان از دیرباز، با شیوه‌های ساخت کاشی آشنا بوده‌اند و آن را به‌علت استحکام مناسب و زیبایی خیره‌کننده، به‌عنوان ابزاری کارآمد جهت آراستن سطوح بیرونی و درونی بناها به‌کار برده‌اند. کاوش‌های باستان‌شناسی مؤید آن است که سابقه کاشی‌کاری در این سرزمین، دست کم به هزاره ۲ قبل از میلاد باز می‌گردد. «معبد چغازنبیل واقع در خوزستان، از جمله مکان‌هایی است که نخستین کاشی‌های ایرانی در آن یافت شده‌اند. تاریخ تولید این نوع کاشی‌ها، قرن ۱۳ قبل از میلاد تخمین زده شده است» (کاربونی و ماسویا، ۱۳۸۱: ۶).

در دوره اسلامی، کاشی‌کاری ایران در مسیری تازه قرار گرفت و کاربرد کاشی در تزئین بناهای گوناگون چون آرامگاه‌ها، مساجد، مدارس، حمام‌ها و کاخ‌ها رواج چشمگیری یافت و رفته رفته به پرکاربردترین و محبوب‌ترین تزئین بناها مبدل شد. شاید کمتر بنایی را پس از سده‌های میانه اسلامی بتوان یافت که فاقد تزئینات کاشی‌کاری باشد. به‌دنبال نوآوری‌های هنرمندان مسلمان، گونه‌های تازه‌ای از کاشی ابداع شدند و کاشی، بستری مناسب برای نمایش قریحه پویای آنها فراهم کرد. کاشی به‌علت استحکام و زیبایی، مورد توجه بوده اما جنبه زیبایی‌شناسی و تزئینی آن قوی‌تر است. «اگر منظور از کاربرد تزئینات کاشی، صرفاً استحکام بنا بود، دیگر احتیاجی به این همه تنوع رنگ‌ها، تفاوت طرح‌ها و گستردگی نقوش با روش‌های مختلف نبود» (مکی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۱۰۱).

دوره تیموری، یکی از درخشان‌ترین ادوار معماری ایران اسلامی است. بناهای به‌جا مانده از این دوره با ساختار معظم

و تزئینات پرشکوه خود، هر بیننده‌ای را مسحور می‌کنند. در این دوره، تزئینات کاشی‌کاری، به تزئین اصلی بناها مبدل می‌شوند و هم به‌لحاظ کیفیت و هم به‌لحاظ کمیت پیشرفت می‌کنند و سطوح گسترده بناها را در بر می‌گیرند. هر چند در معماری این دوره، کاربرد فنون تزئینی متنوعی چون سفال لعاب‌دار کنده، آجرکاری، گچبری و طلاچسبانی رواج داشته، اما کاشی‌کاری، تزئین اصلی بوده و به‌صورت گسترده جهت تزئین قسمت‌های مختلف بناها اعم از سردر ورودی، لچکی، ازاره، گنبد و دیوارها به‌کار برده شده است. این نوع تزئین، در افزایش جلوه و زیبایی بناها نقش مؤثری داشته است.

اغلب پژوهشگران، مهم‌ترین دستاورد معماری تیموری را تزئینات غنی کاشی‌کاری آن می‌دانند. «مهم‌ترین کمک و مساعدت تیموریان در عالم معماری، در تزئین ساختمان‌ها بوده است. عنصر تزئینی معماری اسلامی گر چه از نظر زمانی به سنت ماقبل تیموری تعلق داشته، ولی هرگز به اهمیت و برجستگی این‌چنین دست نیافته است» (شراتو و گروبه، ۱۳۸۴: ۴۲). زیبایی این تزئینات باعث شده است که برخی کارشناسان اظهار کنند که معماری این عصر بیشتر مدیون کاشی‌کاران است تا مدیون خود معماران (پوگاچنکووا، ۱۳۸۷: ۵۱). ذوق هنر معماری تیموری در وهله نخست، در طرح انواع جدید بنا و یا تکمیل اقسام پیشین تجلی نکرد، بلکه تجربه‌اندوزی آنان، در تزئین و انواع طاق‌زنی جلوه نموده است (ویلبر و گلمبک، ۱۳۷۴: ۱۹). در این دوره، از انواع مختلف کاشی هم‌چون کاشی معرق، کاشی هفت‌رنگ و کاشی برجسته استفاده شده است.

کاشی معرق: کاشی‌کاری معرق، از دوره ایلخانی رایج شد و نمونه‌های بسیار ارزشمند آن را می‌توان در سردر مسجد جامع ورامین به‌زیبایی تمام دید (زمرشیدی، ۱۳۸۵: ۵). دوره تیموری، نقطه اوج استفاده از کاشی معرق در تزئینات است. به‌دلایل مختلفی از جمله خلوص و تنوع رنگ‌ها و قابلیت اجرای کاشی معرق در سطوح صاف، شکسته و منحنی مانند مقرنس‌ها، رسمی‌بندی‌ها و پشت‌بغل‌ها، هم‌چنین استحکام و تأثیر بر قسمت‌های خاصی از بنا، این فن به‌نحو شایسته‌ای در داخل و خارج از بناهای تیموری به‌کار گرفته شده است. در مسجد بی‌بی خانم و گور امیر در سمرقند و آرامگاه خواجه عبدالله انصاری در هرات، از کاشی معرق استفاده شده است (مکی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۲۹).

کاشی هفت‌رنگ: کاشی‌های هفت‌رنگ تیموری، از دو رنگ تا هفت رنگ را ارائه می‌دهند. این کاشی‌ها با وجود آن‌که دو پخت لازم داشتند، هم بسیار سریع‌تر و هم ارزان‌تر تمام می‌شدند. کاشی‌های هفت‌رنگ در بناهایی چون آرامگاه شاد ملک آقا در مجموعه شاه زنده سمرقند، آرامگاه خواجه احمد یسوی در ترکستان و مدرسه غیاثیه خرگرد، به‌کار برده شده‌اند (ویلبر و گلمبک، ۱۳۷۴: ۱۷۶ و ۱۷۷).

کاشی نقش برجسته: کامل‌ترین نمونه این فن، در مقبره شاد ملک آقا یافت شده است. گل‌های نیلوفر چینی با رنگ سفید بر روی زمینه آبی با آن‌چنان تکنیک برجسته‌ای نقاشی شده که سبک سلطان‌آباد ایلخانیان ایران در یک سده قبل را تداعی می‌کنند (پورتر، ۱۳۸۹: ۷۳).

شاهنامه بایسنقری، شاهکار نگارگری دوره تیموری

نسخه بی‌نظیر شاهنامه بایسنقری، به قطع رحلی (۳۸×۲۶ سانتی‌متر) و شامل ۷۰۰ صفحه است که هر صفحه، ۳۱ سطر و هر سطر شامل سه بیت به‌قلم نستعلیق جعفر بایسنقری بوده و بر کاغذ خانبالغ نخودی و به‌خط نستعلیق، کتابت شده است. جلد آن، چرمی ضربی طلاپوش با دو حاشیه روغنی در بیرون و سوخت معرق طلایی بر زمینه لاجورد در داخل است. این نسخه، به شماره ۷۱۶ در کتابخانه کاخ گلستان ثبت شده و بیش از یکصد و ده سال است که در این کتابخانه نگهداری می‌شود. بر اساس شواهد موجود، این نسخه بی‌نظیر توسط امیر نظام گروسی به این کتابخانه اهدا شده است. شاهنامه بایسنقری در اسفند ماه سال ۱۳۸۴ پس از ثبت در حافظه ملی، جهت ثبت در حافظه جهانی، به سازمان علمی و فرهنگی ملل متحد (یونسکو) معرفی شد و پس از طی مراحل مختلف کارشناسی در سازمان مذکور، سرانجام در خرداد ماه ۱۳۸۶ در حافظه جهانی به ثبت رسید (مهرابی و مسجدی، ۱۳۸۸: ۹۳ و ۹۴).

تزئینات کاشی‌کاری در نگاره‌های شاهنامه بایسنقری

بناها و ساختارهای معماری، یکی از موضوعات مورد توجه و مورد علاقه نگارگران ایرانی در دوران اسلامی بوده‌اند. آنها به فراخور ماهیت و موضوع آثار، از ترسیم بناهای گوناگون هم‌چون کاخ، مسجد، دژ و حمام ناگزیر بوده‌اند. نگاره‌ها، حاصل تجربیات بصری نگارگران و انعکاس ویژگی‌های معماری هر دوره هستند؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که سیمای بناهای گوناگون در نگاره‌ها، از معماری هر دوره سرچشمه گرفته است. نگارگران ایرانی، این بن‌مایه واقعی را با ابتکار و تخیل پویای خود آمیخته و بناها را ترسیم نموده‌اند. از این‌رو، شکل بناهای ترسیم‌شده در نگاره‌ها اگر نه صد در صد، اما به‌میزان قابل ملاحظه‌ای، انعکاس معماری بناهای دوره‌ای هستند که اثر در بستر آن خلق شده است.

ترسیم ماهرانه ساختار بناها و دقت در اجرای تزئینات وابسته به آنها به‌ویژه تزئینات کاشی‌کاری، در نگاره‌های شاهنامه بایسنقری نمود چشمگیری دارد و از نقاط عطف آن به‌شمار می‌رود. از ۲۲ نگاره این نسخه، ۶ نگاره آن شامل نگاره‌های دیدار زال و رودابه، بر تخت نشستن لهراسب، کشتار ارجاسب به‌دست اسفندیار در رویین دژ، سوگواری فرامرز بر مرگ پدرش رستم و عمویش زواره، دیدار گلنار و اردشیر و بازی شطرنج بوذرجمهر با سفیر هند، به فراخور موضوع داستان، دارای تصاویری از ابنیه هستند (اشکال ۶-۱). بناها هر یک سیمای منحصر به‌فردی دارند و با توجه به مضمون داستان‌ها، بناهایی تشریفاتی و سلطنتی به‌شمار می‌آیند. سطوح گسترده‌ای از این ابنیه اعم از ازاره‌ها، کف‌ها، سردرهای ورودی، لچکی‌ها، دیوارهای بیرونی و بدنه ستون‌ها، با کاشی پوشیده شده‌اند و با رنگ لاجوردی خود، نمای بناهای تیموری را به خاطر می‌آورند. آن‌چه در این زمینه در خور توجه است، دقتی است که نگارگر یا نگارگران اثر در نمایش دقیق نقش‌مایه‌های هندسی، گیاهی و کتیبه‌ای کاشی‌ها به‌کار برده‌اند. در بناهای نگاره‌های یادشده به‌جز نگاره بر تخت نشستن لهراسب، کتیبه‌هایی با خطوط کوفی و ثلث مشاهده می‌شوند.

پیش از هر امری باید دو نکته زمانی و مکانی در خصوص تطابق علمی و اصولی میان کتیبه‌های کاشی‌کاری نگاره‌ها با بناهای تیموری مشخص شوند؛ نکته زمانی آن‌که تنها آن دسته از بناهای تیموری مد نظر قرار خواهند گرفت که از آغاز تأسیس این سلسله در سال ۷۷۱ هجری قمری تا سال ۸۳۳ هجری قمری که شاهنامه بایسنقری تهیه شده است، بنا شده باشند؛ چرا که وجود آنها به‌عنوان منابع الهام نگارگر یا نگارگران این نسخه مطرح هستند و نکته حائز اهمیت آن‌که هر چند تیموریان بر سرزمینی پهناور حکومت می‌راندند، اما مراکز اصلی فعالیت‌های فرهنگی و هنری این عصر و کانون عمده ابتکارات و اندیشه‌های نو، در نواحی شرقی ایران و به‌ویژه در هرات و سمرقند تمرکز یافته بود. از این‌رو، شاخص‌ترین و مهم‌ترین بناهای تیموری که نماینده معماری این دوره هستند، با پشتیبانی گسترده پادشاهان، شاهزادگان و صاحب‌منصبان، در نیمه شرقی ایران بنا شده‌اند. نظر به این‌که مکان استقرار کتابخانه سلطنتی بایسنقر میرزا نیز در هرات بوده، طبیعتاً منبع الهام نگارگر یا نگارگران نیز بناهای قلمرو شرقی تیموریان که به مرکز آفرینش نگاره‌ها نزدیک‌تر بوده، در نظر گرفته شده است. در نتیجه، تطابق کتیبه‌های ابنیه نگاره‌ها با آن دسته از بناهای تیموری صورت خواهد گرفت که در نواحی شرق ایران و تا سال ۸۳۳ هجری قمری برپا شده‌اند.

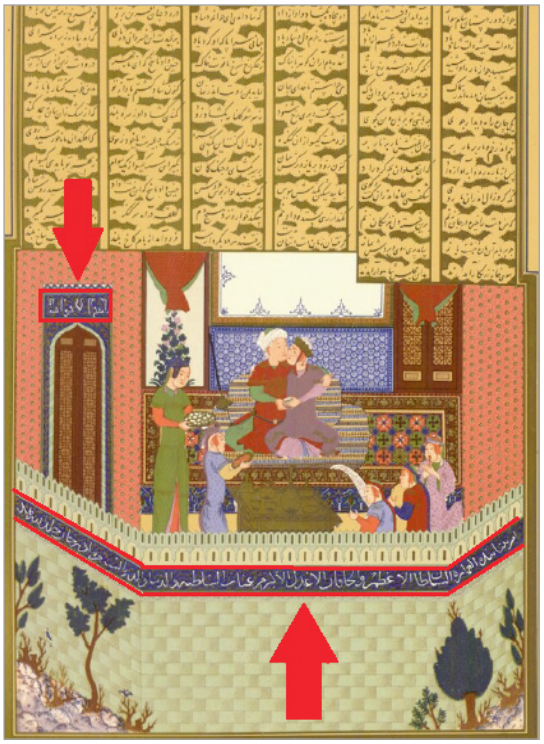

شکل ۱. نگاره دیدار زال و رودابه (شاهنامه بایسنقری، ۱۳۵۰: ۶۲)

شکل ۲. نگاره بر تخت نشستن لهراسب (فاقد کتیبه) (همان: ۳۶۲)

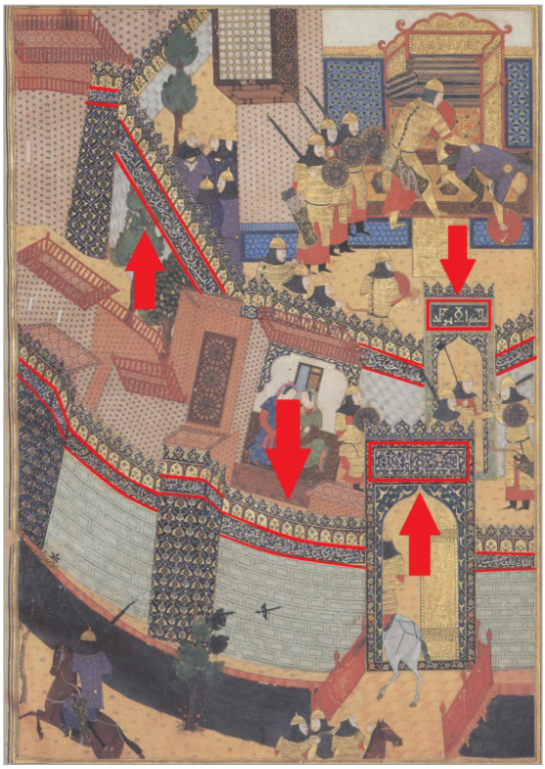

شکل ۳. نگاره کشته شدن ارجاسب در رویین دژ (شاهنامه بایسنقری، ۱۳۵۰: ۴۰۱)

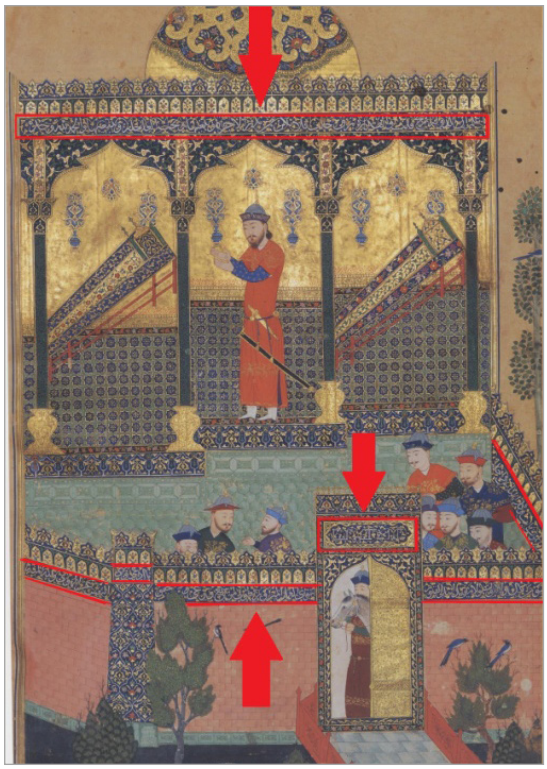

شکل ۴. نگاره سوگواری فرامرز بر مرگ پدر و عمویش (همان: ۴۲۹)

شکل ۵. نگاره دیدار گلنار و اردشیر (همان: ۴۶۹)

شکل ۶. نگاره بازی شطرنج بوذرجمهر با سفیر هند (همان: ۵۷۲)

تطبیق کتیبه‌های کاشی‌کاری نگاره‌های شاهنامه بایسنقری با بناهای قلمرو شرقی تیموریان

با ظهور دین اسلام و با توجه به ملاحظاتی که در مورد کاربرد نقوش انسانی و جانوری وجود داشت، خط، بیش از گذشته اهمیت یافت و به جایگزینی مناسب و مطلوب برای آن مبدل شد. خط، نه‌تنها یکی از اصلی‌ترین عوامل انتقال پیام‌های سیاسی و مذهبی در بناها بوده، بلکه کارکرد زیبایی‌شناسانه نیز داشته است؛ شاید به‌همین دلیل است که کمتر بنای اسلامی را بتوان یافت که فاقد کتیبه‌نگاری باشد. اهمیت کتیبه‌ها در روشن شدن بسیاری از مسائل به‌ویژه مسائل سیاسی و مذهبی به‌حدی است که عدم وجود و یا نابودی آن در بنا می‌تواند یک نقصان بزرگ به‌شمار آید.

به فراخور کارکرد بناها و انگیزه‌های سیاسی و مذهبی، کتیبه‌هایی با محتوای مورد نظر در قسمت‌هایی که بیش از دیگر نقاط در معرض دید قرار داشته‌اند؛ هم‌چون سردرهای ورودی و ساق گنبدها، نصب شده‌اند. در اغلب بناها هم‌چون آرامگاه‌ها، مدارس و مساجد، کتیبه‌هایی از آیات و احادیث متناسب با کارکرد آنها وجود داشته‌اند. اسمای الهی و اولیا و پیشوایان دین در بناها پیوسته تکرار شده و «تکرار بصری این کلمات را با تکرار شفاهی آنها مقایسه کرده‌اند که در اعمال صوفیه به «ذکر» معروف است. صوفیه این تکرار ذکر را که برای تقویت مراقبه عرفانی تدبیر شده است، روشی برای تذکار انسان به عظمت خدا و آیات الهی او دانسته است» (نجیب اوغلو، ۱۳۸۹: ۱۶۶).

در ادوار مختلف، کتیبه‌ها، از مصالح گوناگونی چون سنگ، آجر، گچ و کاشی ساخته شده‌اند. در دوره تیموری با توجه به غلبه تزئینات کاشی‌کاری، اکثر قریب به اتفاق کتیبه‌ها، با کاشی اجرا شده و شامل نام بانی و آیات و احادیث بوده و با خط روان و زیبای ثلث بر روی زمینه لاجوردی پوشیده از نقوش اسلیمی و ختایی ظریف، اجرا شده‌اند. این نوع کتیبه‌ها با توجه به نقش مهم آنها در انتقال پیام‌ها، در قسمت‌های مهم بنا که بیشتر در معرض دید قرار داشته‌اند؛ به‌ویژه در قسمت سردرهای ورودی، نصب شده‌اند. افزون بر آن، هر چند کاربرد کتیبه‌های کوفی در این دوره کاهش یافت، اما باز هم این نوع کتیبه‌ها را می‌توان در برخی از بناها مشاهده کرد. «در این دوره، کتیبه‌هایی در قالب اشعار فارسی در تزئین ابنیه به‌کار گرفته شدند و در بناهایی هم‌چون مسجد حوض کرباس در هرات و آرامگاه‌های شاد ملک آقا و امیر حسین بن تغلق تکین در مجموعه شاه زنده سمرقند، این نوع کتیبه‌ها را می‌توان مشاهده کرد» (شایسته‌فر، ۱۳۸۸: ۸۵).

کتیبه‌های ثلث

کتیبه‌های اصلی بناهای ترسیم‌شده در نگاره‌های شاهنامه بایسنقری که محتوای سیاسی و مذهبی دارند، با خط ثلث تحریر شده‌اند. این دسته از کتیبه‌ها در مقایسه با کتیبه‌های کوفی، فضای بیشتری از سطوح بناها را به خود اختصاص داده‌اند و در قسمت‌هایی که بیشتر در معرض دید و توجه قرار داشته‌اند، نصب شده‌اند. کتیبه‌های ثلث در نگاره‌های دیدار زال و رودابه، کشتار ارجاسب در رویین دژ و سوگواری فرامرز بر مرگ پدر و عمویش، به‌صورت سراسری در قسمت فوقانی دیوارها و زیر کنگره‌ها، در نگاره‌های دیدار گلنار و اردشیر و سوگواری فرامرز بر مرگ پدر و عمویش، در قسمت پیشانی ساختمان و در نگاره بازی شطرنج بوذرجمهر، در قسمت پیشانی ایوان نگاشته شده‌اند. رنگ خط ثلث، سفید است و بر روی زمینه لاجوردی و پوشیده از نقوش اسلیمی طلایی تحریر شده است (جدول ۱).

بررسی نمونه‌های ارائه‌شده در جدول ۲ در زمینه کتیبه‌های ثلث بناهای آسیای میانه در دوره تیموری، نتایجی را به‌همراه دارد که در زیر به اهم آنها اشاره خواهد شد:

کتیبه‌های اصلی بناهای تیموری به‌خط ثلث سفید یا زرد طلایی بر روی زمینه لاجوردی و پوشیده از نقوش ختایی، تحریر و در قسمت‌های مهم بناها به‌ویژه سردرهای ورودی نصب شده‌اند؛ مانند مسجد بی‌بی‌خانم و گور امیر در سمرقند، آرامگاه خواجه عبدالله انصاری در هرات، کاخ آق‌سرا در شهر سبز، آرامگاه شیرین‌بیک آقا و آرامگاه و مسجد تومان آقا در مجموعه شاه زنده سمرقند. در اغلب موارد، چندین کتیبه ثلث در قسمت‌های مختلف یک بنا به‌کار برده شده‌اند.

در اکثر قریب به اتفاق موارد، در سطر اول کتیبه‌های ثلث، کتیبه‌های کوفی سفید، زرد طلایی یا فیروزه‌ای‌رنگ مشتمل بر عبارات مذهبی چون «لله الملک»، «الحمد لله»، «الله اکبر»، «سبحان الله و الحمدلله و لا اله الا الله و الله اکبر»، «لا اله الا الله ملک الحق المبین» و «لا حول و لا قوه الا بالله العلی العظیم» به‌تکرار تحریر شده‌اند؛ مانند کتیبه‌های سردر ورودی آرامگاه‌های امیرزاده و تومان آقا در مجموعه شاه زنده سمرقند و مدرسه الغ‌بیک در بخارا، نمای داخلی سردر ورودی و افریزهای مجاور برج‌های کاخ آق‌سرا در شهر سبز، حواشی ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد مشهد، اسپر درون ایوان مدرسه الغ‌بیک در سمرقند و پیشانی ورودی آرامگاه خواجه عبدالله انصاری در هرات.

مواردی که کتیبه‌های ثلث فاقد کتیبه‌های کوفی باشند، نادر هستند؛ مانند کتیبه‌های قاب‌های اطراف سردر ورودی

آرامگاه شاد ملک آقا در مجموعه شاه زنده سمرقند و پیشانی سردر ورودی گور امیر در سمرقند. کتیبه‌های ثلث ابنیه نگاره‌ها به‌لحاظ استقلال از کتیبه‌های کوفی، با آنها قابل‌تطبیق هستند.

شماری از کتیبه‌های ثلث، در دو سطر و با دو رنگ زرد طلایی و سفید تحریر شده‌اند؛ مانند کتیبه‌های سردر ورودی مسجد و گریو گنبد آرامگاه تومان آقا در مجموعه شاه زنده سمرقند، افریز اطراف قوس درگاه کاخ آق‌سرا در شهر سبز و سردر ورودی مدرسه الغ‌بیک در سمرقند.

در بناهایی چون آرامگاه (مدرسه) گوهرشاد در هرات، مسجد بی‌بی‌خانم در سمرقند و آرامگاه تومان آقا در مجموعه شاه زنده سمرقند، کتیبه ثلث در قسمت گریو گنبد نصب شده است.

زمینه تمام کتیبه‌های ثلث بناهای قلمرو شرقی تیموریان، با نقوش ختایی تزئین شده است و کتیبه‌های قاب‌های اطراف سردر ورودی آرامگاه شاد ملک آقا در مجموعه شاه زنده سمرقند که با نقوش اسلیمی تزئین شده‌اند، استثنا هستند و کتیبه‌های نگاره‌ها به‌لحاظ تزئینات زمینه، با آنها مطابقت دارند.

محل قرارگیری کتیبه‌های ثلث نگاره‌ها با کتیبه‌های ثلث بناهایی چون گور امیر در سمرقند و مسجد گوهرشاد مشهد، قابل‌تطبیق است.

با توجه به جداول ۱ و ۲ می‌توان نتیجه گرفت که کتیبه‌های ثلث ابنیه نگاره‌ها از لحاظ محل قرارگیری، رنگ زمینه و رنگ خط، با کتیبه‌های بناهای قلمرو شرقی تیموریان مطابقت دارند و برای هر یک از ویژگی‌های یادشده می‌توان در کتیبه‌های این دوره مصادیقی یافت (جدول ۳). مهم‌ترین تفاوت‌ها، نقوش تزئینی به‌کار رفته در زمینه است که در نگاره‌ها، زمینه تمام کتیبه‌های ثلث، با نقوش اسلیمی تزئین شده، در حالی که در اکثر قریب به اتفاق بناهای تیموری (به‌جز کتیبه‌های قاب‌های اطراف سردر ورودی آرامگاه شاد ملک آقا)، زمینه با نقوش ختایی پوشیده شده است. استقلال کتیبه‌های ثلث و کوفی ابنیه تصویرشده در نگاره‌ها، از دیگر وجوه تمایز است؛ در حالی که هم‌چنان که اشاره شد، در اکثر قریب به اتفاق

جدول ۱. ویژگی‌های کتیبه‌های ثلث کاشی‌کاری ابنیه نگاره‌های شاهنامه بایسنقری

نام نگاره	محل قرارگیری	رنگ زمینه	رنگ خط	شکل کتیبه
دیدار زال و رودابه	قسمت فوقانی دیوار (زیر کنگره‌ها)	لاجوردی با نقوش اسلیمی طلایی	سفید	(شاهنامه بایسنقری، ۱۳۵۰: ۶۲)
کشتار ارجاسب در رویین دژ	قسمت فوقانی دیوار اول و دوم قلعه (زیر کنگره‌ها)	لاجوردی با نقوش اسلیمی طلایی	سفید	(همان: ۴۰۱)
سوگواری فرامرز	پیشانی ساختمان- قسمت فوقانی دیوار (زیر کنگره‌ها)	لاجوردی با نقوش اسلیمی طلایی	سفید	(همان: ۴۲۹)
دیدار گلنار و اردشیر	پیشانی ساختمان (زیر کنگره‌ها)	لاجوردی با نقوش اسلیمی طلایی	سفید	(همان: ۴۶۹)
بازی شطرنج	پیشانی ایوان	لاجوردی با نقوش اسلیمی طلایی	سفید	(همان: ۵۷۲)

(نگارندگان)

جدول ۲. ویژگی‌های کتیبه‌های ثلث کاشی‌کاری بناهای قلمرو شرقی تیموریان

نام بنا	محل قرارگیری کتیبه	شکل کتیبه در بنا	رنگ زمینه	رنگ خط	ویژگی مشترک با کتیبه‌های نگاره‌ها
آرامگاه امیرزاده- مجموعه شاه زنده سمرقند	جرزهای سردر ورودی		لاجوردی	خط کوفی زرد طلایی و ثلث سفید	- رنگ زمینه و خط
مسجد تومان آقا- مجموعه شاه زنده سمرقند	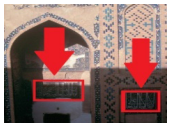 اسپر جرز و پیشانی سردر ورودی		لاجوردی با نقوش ختایی	خط ثلث زرد طلایی و سفید	- رنگ زمینه و خط
	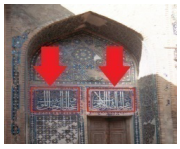 پیشانی و حواشی سردر ورودی		لاجوردی با نقوش ختایی	خط کوفی زرد طلایی و ثلث سفید	- رنگ زمینه و خط
آرامگاه تومان آقا- مجموعه شاه زنده سمرقند	گریو گنبد		لاجوردی با نقوش ختایی	خط ثلث زرد طلایی و سفید	- رنگ زمینه و خط
آرامگاه خواجه عبدالله انصاری- هرات	پیشانی ورودی		لاجوردی با نقوش ختایی	خط کوفی زرد طلایی و ثلث سفید	- رنگ زمینه و خط
آرامگاه (مدرسه) گوهرشاد- هرات	گریو گنبد		لاجوردی با نقوش ختایی	خط کوفی و ثلث سفید	- رنگ زمینه و خط
آرامگاه شاد ملک آقا- مجموعه شاه زنده سمرقند	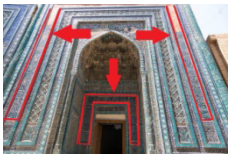 قاب‌های اطراف سردر ورودی		لاجوردی با نقوش اسلیمی آبی‌رنگ	خط ثلث سفید	- رنگ زمینه و خط - تزئینات اسلیمی زمینه - استقلال کتیبه ثلث از کوفی
آرامگاه شیرین‌بیک آقا- مجموعه شاه زنده سمرقند	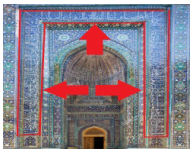 پیشانی و حواشی سردر ورودی		لاجوردی با نقوش ختایی	خط کوفی زرد طلایی و ثلث سفید	- رنگ زمینه و خط

ادامه جدول ۲. ویژگی‌های کتیبه‌های ثلث کاشی‌کاری بناهای قلمرو شرقی تیموریان

نام بنا	محل قرارگیری کتیبه	شکل کتیبه در بنا	رنگ زمینه	رنگ خط	ویژگی مشترک با کتیبه‌های نگاره‌ها
کاخ آق‌سرا- شهر سبز	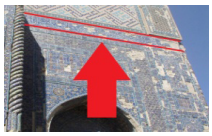 نمای داخلی سردر ورودی		لاجوردی با نقوش ختایی	خط کوفی زرد طلایی و ثلث سفید	- رنگ زمینه و خط
	افریزهای مجاور برج‌ها		لاجوردی با نقوش ختایی	خط کوفی زرد طلایی و ثلث سفید	- رنگ زمینه و خط
	افریز اطراف قوس درگاه		لاجوردی با نقوش ختایی	خط ثلث زرد طلایی و سفید	- رنگ زمینه و خط
گور امیر- سمرقند	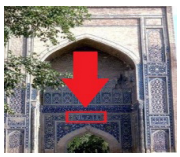 پیشانی سردر ورودی		لاجوردی با نقوش ختایی	خط ثلث سفید	- رنگ زمینه و خط - استقلال کتیبه ثلث از کوفی
	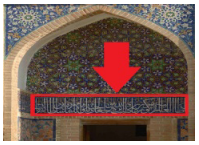 پیشانی ورودی سردابه گور		لاجوردی با نقوش ختایی	خط کوفی زرد طلایی و ثلث سفید	- رنگ زمینه و خط
	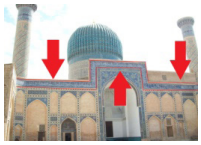 پیشانی ایوان و لبه دیوارها		لاجوردی با نقوش ختایی	خط کوفی زرد طلایی و ثلث سفید	- رنگ زمینه و خط - محل قرارگیری
مسجد گوهرشاد- مشهد	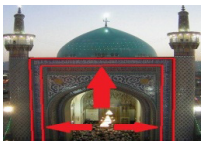 پیشانی و حواشی ایوان		لاجوردی با نقوش ختایی	خط کوفی آبی و ثلث سفید	- رنگ زمینه و خط - محل قرارگیری کتیبه پیشانی ایوان
مدرسه الغ‌بیک- بخارا	حواشی سردر ورودی		لاجوردی با نقطه‌های فیروزه‌ای	خط کوفی آبی و ثلث سفید	- رنگ زمینه و خط

ادامه جدول ۲. ویژگی‌های کتیبه‌های ثلث کاشی‌کاری بناهای قلمرو شرقی تیموریان

نام بنا	محل قرارگیری کتیبه	شکل کتیبه در بنا	رنگ زمینه	رنگ خط	ویژگی مشترک با کتیبه‌های نگاره‌ها
مدرسه الغ‌بیک- سمرقند	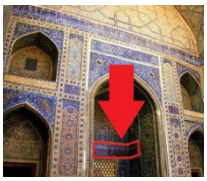 پیشانی سردر ورودی	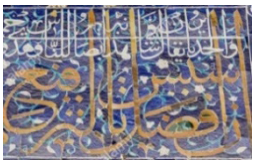	لاجوردی با نقوش ختایی	خط ثلث سفید و زرد طلایی	- رنگ زمینه و خط
	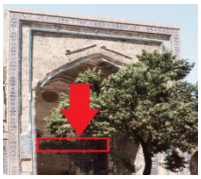 پیشانی ورودی ایوان		لاجوردی با نقوش ختایی	خط ثلث سفید و زرد طلایی	- رنگ زمینه و خط
مسجد بی‌بی‌خانم- سمرقند	گریو گنبد		لاجوردی با نقوش ختایی	خط کوفی زرد طلایی و ثلث سفید	- رنگ زمینه و خط
	قسمت داخلی سردر ورودی	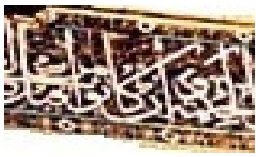	لاجوردی با نقوش ختایی	خط ثلث سفید	- رنگ زمینه و خط - استقلال کتیبه ثلث از کوفی

(اشکال: URL:1 - جدول: نگارندگان)

جدول ۳. مقایسه کتیبه‌های ثلث نگاره‌های شاهنامه بایسنقری با بناهای قلمرو شرقی تیموریان

عنوان	محل قرارگیری				رنگ خط		رنگ زمینه	نقش زمینه	
	قسمت فوقانی دیوار و ساختمان	پیشانی ایوان	گریو گنبد	سردر ورودی	سفید	زرد طلایی	لاجوردی	اسلیمی	ختایی
نگاره‌ها	❊	❊	-	-	❊	-	❊	❊	-
بناها	❊	❊	❊	❊	❊	❊	❊	-	❊

(نگارندگان)

بناهای تیموری، کتیبه‌های ثلث و کوفی در کنار یکدیگر تحریر شده‌اند. هر چند این پژوهش بر روی محتوای کتیبه‌ها بحث نمی‌کند، اما محتوای دو کتیبه ثلث می‌تواند در یافتن پاسخ سؤالات پژوهش، بسیار راهگشا باشد. متن کتیبه ثلث بنای نگاره دیدار زال و رودابه «امر ببنا هذه العماره السلطان الاعظم و الخاقان الاعدل الاکرم غیاث السلطنه و الدنیا بایسنغر بهادرخان خلد الله ملکه» و نگاره دیدار گلنار و اردشیر «امر ببناء هذه العماره السلطان الاعظم بایسنغر بهادرخان خلد الله ملکه» نشان می‌دهد که نگارگر یا نگارگران، این تصاویر را از بناهایی سلطنتی که به‌فرمان شاهزاده بایسنقر میرزا ساخته شده، الهام گرفته‌اند؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که ساختار و تزئینات بناها، بن‌مایه واقعی داشته است.

کتیبه‌های کوفی

در بناهای نگاره‌های شاهنامه بایسنقری، کتیبه‌های کوفی که در مقایسه با کتیبه‌های ثلث، سطوح کمتری را به خود اختصاص داده‌اند، با محتوای دعایی در قسمت پیشانی سردرهای ورودی قرار گرفته‌اند. این کتیبه‌ها در اکثر قریب به اتفاق موارد، با رنگ سفید بر روی زمینه‌ای لاجوردی‌رنگ و پوشیده از نقوش اسلیمی طلایی تحریر شده‌اند. خط یکی از کتیبه‌های کوفی در نگاره کشتار ارجاسب، طلایی است. در نگاره دیدار گلنار و اردشیر، این نوع کتیبه‌ها سیمایی متفاوت دارند و با رنگ سفید بر روی زمینه کرم و پوشیده از نقوش اسلیمی سبزرنگ، تحریر و در قسمت پیشانی سردر ورودی و بر فراز پنجره نصب شده‌اند (جدول ۴).

جدول ۴. ویژگی‌های کتیبه‌های کوفی کاشی‌کاری ابنیه نگاره‌های شاهنامه بایسنقری

نام نگاره	متن کتیبه	محل قرارگیری	رنگ زمینه	رنگ خط	شکل کتیبه
دیدار زال و رودابه	یا مفتح الابواب	پیشانی سردر ورودی	لاجوردی با نقوش اسلیمی طلایی	سفید	(شاهنامه بایسنقری، ۱۳۵۰: ۶۲)
کشتار ارجاسب در رویین دژ	یا مفتح الابواب	پیشانی سردر ورودی	لاجوردی با نقوش اسلیمی سبز	طلایی	(همان: ۴۰۱)
	الحمد لله علی نعماته	پیشانی سردر ورودی	لاجوردی با نقوش اسلیمی طلایی	سفید	(همان: ۴۰۱)
سوگواری فرامرز بر مرگ پدر و عمویش	دام لک العزه الدنیا	پیشانی سردر ورودی	لاجوردی با نقوش اسلیمی طلایی	سفید	(همان: ۴۲۹)
دیدار گلنار و اردشیر	الحمد لله ...	پیشانی سردر ورودی	کرم با نقوش اسلیمی سبز	سفید	(همان: ۴۶۹)
	لله الحمد ...	قسمت فوقانی پنجره	کرم با نقوش اسلیمی سبز	سفید	(همان)

(نگارندگان)

همچنان که قبلاً اشاره شد، در اکثر قریب به اتفاق بناهای قلمرو شرقی تیموریان، کتیبه‌های کوفی با محتوای مذهبی به‌همراه کتیبه‌های ثلث تحریر شده‌اند. کاخ آق‌سرای شهر سبز، گور امیر، مسجد بی‌بی‌خانم و مدرسه الغ‌بیک در سمرقند، شاخص‌ترین بناهای تیموری هستند که این نوع کتیبه به‌صورت مستقل از کتیبه‌های ثلث، در آنها نگاشته شده است. در بناهای مذکور، کتیبه‌های کوفی که در مقایسه با کتیبه‌های ثلث، سطوح کمتری از بناها را به خود اختصاص داده‌اند، با رنگ سفید و به‌ندرت مشکی بر روی زمینه لاجوردی یا فیروزه‌ای پوشیده از نقوش ختایی، تحریر و در قسمت سردر ورودی و بدنه مناره نصب شده‌اند (جدول ۵).

جدول ۵. ویژگی‌های کتیبه‌های کوفی کاشی‌کاری بناهای قلمرو شرقی تیموریان

نام بنا	محل قرارگیری کتیبه	شکل کتیبه در بنا	رنگ زمینه	رنگ خط	ویژگی مشترک با کتیبه‌های کوفی نگاره‌ها
کاخ آق‌سرا- شهر سبز	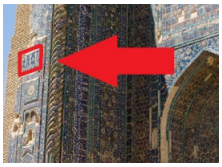 نمای داخلی سردر ورودی		لاجوردی با نقوش ختایی	خط کوفی سفید	- رنگ زمینه و خط - استقلال کتیبه کوفی از ثلث
	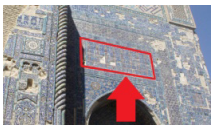 نمای داخلی سردر ورودی		لاجوردی با نقوش ختایی	خط کوفی مشکی و سفید	- رنگ زمینه و خط - استقلال کتیبه کوفی از ثلث
گور امیر - سمرقند	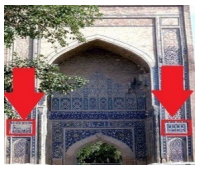 اسپرهای سردر ورودی		لاجوردی با نقوش ختایی	خط کوفی زرد طلایی و سفید	- رنگ زمینه و خط - استقلال کتیبه کوفی از ثلث
مدرسه الغ‌بیک-سمرقند	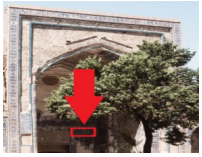 اسپر دیوار داخلی ایوان	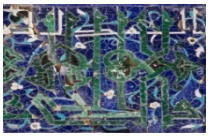	لاجوردی با نقوش ختایی	خط کوفی سفید و سبز	- رنگ زمینه و خط - استقلال کتیبه کوفی از ثلث
	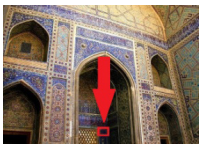 اسپر داخل سردر ورودی	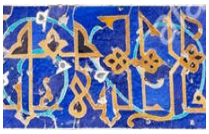	لاجوردی با نقوش ختایی	خط کوفی زرد طلایی	- رنگ زمینه و خط - استقلال کتیبه کوفی از ثلث
مسجد بی‌بی‌خانم- سمرقند	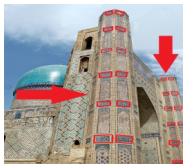 بدنه مناره‌ها		لاجوردی با نقوش ختایی	خط کوفی سفید	- رنگ زمینه و خط - استقلال کتیبه کوفی از ثلث

(تصاویر: URL:1 - جدول: نگارندگان)

با بررسی جداول ۴ و ۵ می‌توان نتیجه گرفت که رنگ خط و زمینه کتیبه‌های کوفی نگاره‌ها با بناها مطابقت دارد، اما محل قرارگیری آنها متفاوت است (جدول ۶). در نگاره‌ها، این دسته از کتیبه‌ها به‌صورت مستقل در قسمت پیشانی سردرهای ورودی بناها قرار گرفته‌اند، در حالی که هم‌چنان که اشاره شد، در اکثر قریب به اتفاق بناهای تیموری، کتیبه‌های کوفی به‌همراه کتیبه‌های ثلث در قسمت‌های مختلف بنا اعم از گریو گنبد، سردر ورودی و درون ایوان، تحریر شده‌اند و مواردی که مستقل باشند، اندک هستند. یکی دیگر از وجوه اختلاف، آن است که هم‌چون کتیبه‌های ثلث، زمینه کتیبه‌های کوفی نگاره‌ها، با نقوش اسلیمی پوشیده شده، در حالی که در بناهای تیموری، زمینه این کتیبه‌ها نیز با نقوش ختایی تزئین شده است. لازم به‌ذکر است که برای دو کتیبه کوفی نگاره دیدار گلنار و اردشیر، در بناهای قلمرو شرقی تیموریان نمی‌توان مصداقی یافت. با توجه به غلبه رنگ لاجوردی در تزئینات کاشی‌کاری این دوره، کاربرد رنگ کرم در کتیبه‌های کوفی این نگاره، امری نامتعارف است و بر اساس متن کتیبه ثلث نگاره که در آن تصریح شده بنا به فرمان شاهزاده بایسنقر میرزا ساخته شده است، محتملاً سیمای منحصر به‌فرد این کتیبه‌ها نیز از بناهای تشریفاتی و سلطنتی شاهزاده که امروزه اثری از آنها باقی نمانده، الهام گرفته شده است.

جدول ۶. مقایسه کتیبه‌های کوفی نگاره‌های شاهنامه بایسنقری با بناهای قلمرو شرقی تیموریان

عنوان	محل قرارگیری				رنگ خط			رنگ زمینه		نقوش زمینه	
	پیشانی سردر ورودی	قسمت فوقانی پنجره	نمای داخلی سردر ورودی	بدنه مناره	سفید	طلایی	مشکی	کرم	لاجوردی	اسلیمی	ختایی
نگاره	*	*	–	–	*	*	–	*	*	*	–
بنا	–	–	*	*	*	*	*	–	*	–	*

(نگارندگان)

نتیجه‌گیری

شاهنامه بایسنقری، یکی از شاخص‌ترین نسخ مصور دوره تیموری است و از میان ۲۲ نگاره این نسخه، در ۶ نگاره، بناهای تشریفاتی و سلطنتی ترسیم شده‌اند که نمای کاشی‌کاری لاجوردی آنها، سیمای بناهای تیموری را به خاطر می‌آورد. بناهای ۵ نگاره، کتیبه‌های کوفی و ثلث دارند. در این پژوهش، رنگ، نوع خط، تزئینات و محل قرارگیری این کتیبه‌ها بررسی و با بناهای تیموری هم‌زمان مقایسه شدند.

کتیبه‌های اصلی بناهای نگاره‌ها که سطوح گسترده‌ای را در بر گرفته، با خط ثلث سفید بر روی زمینه لاجوردی و پوشیده از نقوش اسلیمی طلایی، تحریر شده‌اند. این نوع از کتیبه‌ها که جملات سیاسی و مذهبی را در بر می‌گیرند، در مقایسه با کتیبه‌های کوفی، پرکاربردتر هستند و عموماً در قسمت پیشانی ساختمان‌ها و لبه دیوار بناها قرار گرفته‌اند. کتیبه‌های اصلی بناهای تیموری که نام بانی، معمار، آیات و احادیث را شامل می‌شوند نیز با خط ثلث سفید و زرد طلایی بر روی زمینه لاجوردی و پوشیده از نقوش ختایی تحریر شده‌اند. این نوع کتیبه‌ها با توجه به اهمیتی که دارند، در اغلب بناها در قسمت سردرهای ورودی نصب شده‌اند.

کتیبه‌های کوفی که محتوای دعایی دارند، سطوح کمتری از بناهای نگاره‌ها را در بر گرفته‌اند و با رنگ سفید و طلایی تحریر شده‌اند و در قسمت پیشانی سردرهای ورودی و در یک مورد (نگاره دیدار گلنار و اردشیر) در قسمت فوقانی پنجره قرار گرفته‌اند. اکثر قریب به اتفاق این کتیبه‌ها، زمینه لاجوردی و پوشیده از نقوش اسلیمی طلایی دارند. دو کتیبه کوفی نگاره دیدار گلنار و اردشیر، سیمایی متفاوت دارند و زمینه آنها کرم‌رنگ و پوشیده از اسلیمی سبز است. در اکثر قریب به اتفاق بناهای شرقی تیموریان، کتیبه‌های کوفی به‌همراه کتیبه‌های ثلث تحریر شده‌اند. کاخ آق‌سرا در شهر سبز، گور امیر، مسجد بی‌بی‌خانم و مدرسه الغ‌بیک در سمرقند، از شاخص‌ترین بناهای تیموری هستند که در آنها کتیبه‌های کوفی به‌صورت مستقل از کتیبه‌های ثلث به‌کار رفته‌اند.

با توجه به بررسی‌های انجام‌شده و در پاسخ به سؤال پژوهش، می‌توان گفت که کتیبه‌های ثلث و کوفی ابنیه نگاره‌ها از لحاظ محل قرارگیری، رنگ زمینه و رنگ خط، با کتیبه‌های بناهای قلمرو شرقی تیموریان مطابقت دارند و نقوش پس‌زمینه، یکی از مهم‌ترین وجوه تمایز میان کتیبه‌های نگاره‌ها و بناها است. در نگاره‌ها، زمینه کتیبه‌های کوفی و ثلث، با نقوش اسلیمی طلایی و به‌ندرت سبز پوشیده شده، در حالی که زمینه کتیبه‌های بناهای تیموری، با نقوش ختایی تزئین شده است. استقلال کتیبه‌های ثلث و کوفی ابنیه نگاره‌ها از یکدیگر، از دیگر وجوه این تمایز است. بنابراین می‌توان اذعان کرد که گر چه نگارگران با تبحر فراوان، بسیاری از ویژگی‌هایی را که در بناهای باشکوه پیرامون خود دیده بودند، در نگاره‌های نسخه شاهنامه بایسنقری منعکس نموده‌اند، اما در زمینه الهام از بناها به‌عنوان مقلدانی صرف، از کتیبه‌های ابنیه الگوبرداری نکرده‌اند؛ بلکه ضمن حفظ کردن ماهیت و کلیت شکل آنها، در زمینه محل قرارگیری و تزئینات زمینه، ابتکاراتی را در طرح‌های خود وارد کرده‌اند. بنابراین اکثر قریب به اتفاق کتیبه‌های کاشی در نگاره‌های این نسخه، بن‌مایه حقیقی دارند و در اثر آمیختگی با خلاقیت و تخیل نگارگران، در سیمایی تازه ظاهر شده‌اند. استقرار کتابخانه سلطنتی شاهزاده بایسنقر در شهر هرات موجب می‌شد هنرمندان با کاشی‌کاری بناهای این شهر و نیز سمرقند؛ دیگر کانون مهم هنری ایران در دوره تیموری، مواجه شوند و از آنها الهام بگیرند. در کتیبه‌های ثلث دو نگاره دیدار زال و رودابه و دیدار گلنار و اردشیر، تصریح شده است که بناها به‌فرمان بایسنقر میرزا ساخته شده‌اند. محتوای این کتیبه‌ها مؤید آن است که به‌احتمال فراوان، این بناها از بناهای سلطنتی شاهزاده بایسنقر الهام گرفته شده‌اند. از این‌رو، می‌توان نتیجه گرفت که بناهای ترسیم‌شده در نگاره‌های شاهنامه بایسنقری و به‌تبع آن کتیبه‌های کاشی‌کاری، آینه تمام‌نمای بناهای سلطنتی شاهزاده باشند که در گذر زمان نابود شده و امروزه اثری از آنها به‌جا نمانده است و با بررسی نگاره‌های این نسخه به‌عنوان اسنادی مصور از معماری تیموری، می‌توان ساختار و تزئینات بناهای شاهزاده بایسنقر را که امروزه هیچ اثری از آنها باقی نمانده است بازسازی کرد و پژوهشگران با اتکا بر این نگاره‌ها می‌توانند بر کمبود یا فقدان منابع فائق آیند. با توجه به نتایج این پژوهش، پیشنهاد می‌شود در پژوهش آتی، در راستای تنویر و تکمیل میزان انطباق نقوش نگاره‌های نسخه شاهنامه بایسنقری با بناهای قلمرو شرقی، میزان مطابقت نقوش گیاهی (اسلیمی و ختایی) و نقوش هندسی به‌کار رفته در کاشی‌کاری نگاره‌های این نسخه با بناهای قلمرو شرقی تیموریان، مورد بررسی قرار گیرد. هم‌چنین مقایسه کتیبه‌نگاری ابنیه نگاره‌های این نسخه با شاهنامه بزرگ مغول (دموت) متعلق به اواخر دوره ایلخانی و شاهنامه شاه طهماسبی (هوتون) متعلق به اوایل دوره صفوی - که هر یک شاهکار نگارگری عصر خود هستند- با هدف بررسی سیر تحولی کتیبه‌نگاری بناهای سلطنتی از اواخر دوره ایلخانی تا اوایل صفوی، می‌تواند موضوع جذابی برای پژوهش‌های آینده باشد.

منابع و مآخذ

- پورتر، ونیتیا (۱۳۸۹). **کاشی‌های اسلامی**. ترجمه مهناز شایسته‌فر، چاپ دوم، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- پوگاچنکووا، گالیناآ (۱۳۸۷). **شاهکارهای معماری آسیای میانه سده چهاردهم و پانزدهم میلادی**. ترجمه سید داوود طبایی، چاپ اول، تهران: فرهنگستان هنر.
- حیدرخانی، مریم (۱۳۹۴). نقاشی ایرانی در مقام منبع تاریخ معماری ایران. **دو فصلنامه معماری ایرانی**، سال اول (۷)، ۱۶۳-۱۵۱.
- زمرشیدی، حسین (۱۳۸۵). دوره‌های شکل‌گیری کاشی‌کاری معرق در بناهای ایران. **رشد آموزش هنر**، سال چهارم (۸)، ۱۱-۴.
- سلطان‌زاده، حسین (۱۳۸۳). باغ ایرانی به‌روایت مینیاتور. **معماری و فرهنگ**، سال پنجم(۱۷)، ۱۸۰-۱۷۳.
- ---------- (۱۳۸۷). **فضاهای معماری و شهری در نگارگری ایرانی**. چاپ اول، تهران: چهار طاق.
- شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۸). تعامل معماری و شعر فارسی در بناهای عصر تیموری و صفوی. **دو فصلنامه علمی_ پژوهشی مطالعات هنر اسلامی**، سال ششم(۱۱)، ۱۰۴-۷۹.

- شایسته‌فر، مهناز و سدره‌نشین، فاطمه (۱۳۹۲). تطبیق نقوش تزئینی معماری دوره تیموری در آثار کمال‌الدین بهزاد با تأکید بر نگاره گدایی بر در مسجد. **فصلنامه علمی_ پژوهشی نگره**، سال هشتم (۲۵)، ۳۸-۱۹.
- شراتو، امبرتو و گروبه، ارنست (۱۳۸۴). **هنر ایلخانی و تیموری**. ترجمه یعقوب آژند، چاپ دوم، تهران: مولی.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۵۰). **شاهنامه بایسنقری**. چاپ اول، تهران: شورای مرکزی جشن شاهنشاهی ایران.
- فروتن، منوچهر (۱۳۸۴). درک نگارگران ایرانی از ساختار فضای معماری ایران (دوره‌های ایلخانی و تیموری و اوایل صفوی ۹۹۵-۶۱۹ ه.ق.). **فصلنامه فرهنگستان هنر**، سال چهارم(۱۳)، ۸۳-۷۰.
- ---------- (۱۳۸۹). زبان معمارانه نگاره‌های ایرانی. **هویت شهر**، سال چهارم(۶)، ۱۳۱-۱۲۴.
- کاربونی، استفانو و ماسویا، توموکو (۱۳۸۱). **کاشی‌های ایرانی**. ترجمه مهناز شایسته‌فر، چاپ اول، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- مکی‌نژاد، مهدی (۱۳۸۷). **تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی: تزئینات اسلامی**. چاپ اول، تهران: سمت.
- مهرابی، بهنام و مسجدی، حسین (۱۳۸۸). شاهنامه بایسنقری شاهکار نگارگری ایران. **فصلنامه تخصصی دانش، مرمت و میراث فرهنگی**، سال پنجم(۴)، ۹۸-۹۱.
- نجیب اوغلو، گل‌رو. (۱۳۸۹) **هندسه و تزئین در معماری اسلامی (طومار توپقاپی)**. ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی، چاپ دوم، تهران: روزنه.
- ویلبر، دونالد و گلمبک، لیزا (۱۳۷۴). **معماری تیموری در ایران و توران**. ترجمه کرامت‌الله افسر و محمدیوسف کیانی، چاپ اول، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- URL 1: http//www.archnet.org (access date: 2016/10/16).

Received: 2018/01/18
Accepted: 2018/07/08

Comparative Study of Tile Work Inscriptions of Baysonqorid Shahnameh Paintings and Buildings of Eastern Territory of Timurids

Maryam Salehi Kia* Mitra Shateri Abbas Ali Ahmadi*****

Abstract

Timurid period is one of the brightest periods of Iran regarding various arts such as architecture and painting, and Baysonqorid Shahnameh as the masterpiece of Herat painting school that made in royal library of Timurid prince, Baysonqor Mirza in 833 AH, is one of the most magnificent remain opuses of this painting style. In 6 images of 22 images of this manuscript, royal buildings are painted which used as castle and palace that in the first view, the azure tile decorations bring the facade of Timurid buildings to the viewers mind. Drawing plant, geometric and inscription motifs of these buildings were done carefully. 5-images buildings have Kufic and Suls inscriptions. This research tries to answer this question that what are the features of building inscriptions of Baysonqorid Shahnameh images? The main aims of this research are comparing building inscriptions of Baysonqorid Shahnameh Images and buildings of eastern territory of Timurids, since the beginning of formation of this dynasty in 771 AH till the year of constructing this manuscript in terms of type script, colour, decorations and location, and also examining the importance of these images in architectural studies of Timurid based on their inscriptions. The reserch informations collected by library method and presented with descriptive_comparative and analytic method. The research results show that most of the features of Baysonqorid Shahnameh inscriptions are consistent with inscriptions of buildings of Timurid eastern territory. Based on the text of Suls inscriptions of the images of Zal and Rudabeh and Golnar and Ardeshir visit, the depicted monuments in the paintings are inspired by the buildings of Baisanqar Mirza. Since many buildings of Prince Baysonqor or other Timurid rulers in Central Asia have been destroyed over time, these images can be considered as a reliable source in the reconstruction of their architectural and decorative features.

Key words: Baysonqorid Shahnameh images, Eastern territory of Timurids, Tile work, Kufic inscription, Suls inscription.

* M.A, Faculty of Literature and Humanities, Shahrekord University, Iran.
** Assistant Professor, Faculty of Literature and Humanities, Shahrekord University, Iran.
*** Assistant Professor, Faculty of Literature and Humanities, Shahrekord University, Iran.